

HULGANISTI ERIILMELISI VAATEID LÕUNAEESTI KIRJANDUSELE

15.–16. novembril 2013 peeti Tartu Ülikoolis lõunaeesti kirjanduse teemaline konverents „Kohalik kirjandus: lõunaeesti vaateid / Kotusõkirändüs: lõunõeesti kaehuisi”. Kahte päeva jagus erinevaid nägemusi alates võru vaimu järele küsimisest kuni „Kalevipoja” ühe seni laiemalt tundmatu kaasautori tutvustamiseni.

Ettekandes „Kotussõvaimu õnnistus ja taak” otsis Margit Tintso vastust küsimusele, mis on võru vaim ja kuidas see kirjandusteostes avaldub. Üks või-

malik seletusviis on näha vaimu olemoodi pingena, mis ühtpidi avaldub inimest kodupaigaga siduvates juurtes, nende väärtustamises, aga teistpidi äratahtena kohast, kust pärit ollakse. Säärane pinge nähtub rändamistes, mida lõunaeesti kirjanduses üksjagu leidub. Võrukeelset kirjandust ilmes- tab tihtilugu püha kojumineku narra- tiiv; samas kaasneb juurte juures ole- misega tihtilugu seletamatu äng, vaev, millele sageli muud rohtu polegi kui ära minna.

Hasso Krull sedastas ettekandes „Väesolev võru vaim. Millal juhtub võru kirjandus?“, et võru kirjandust on defineeritud autori, keele, temaatika, lugeja ja võru vaimu kaudu, kuid võru vaim on hoopis teise tasandi mõiste, mida ei saa otseselt ühitada ühegagi eelnevaist. Seepärast lähenes Krull võru vaimu kujutelmale elufilosoofiliselt, kasutades Gilles Deleuze'i ja Henri Bergsoni mõisteid. Võru vaim on kõige ligemalt seotud kohavaimuga (*kotussõvaim*) ja kuigi kohavaimu on vastandatud ajavaimule, pole see siiski ruumiline mõiste. Tegemist on teatava kestusega, mis pole niivõrd olevikuline, kuivõrd igavikuline. Kohavaimu igavikuline kestus kuulub puhtasse minevikku, olles väesolev (virtuaalne), mitte käesolev (aktuaalne). Niisiis saab öelda, et võru kirjandus on miski, mis on juba juhtunud tulevikus ja juhtub ikka veel minevikus.

Õne Kepp vaatles võrdlevalt lõuna-eestikeelseid klassikuid Artur Adsonit ja Hendrik Adamsoni. Mõlemad luuletajad kasutasid oma paikkondlikku keelt teadlikult kunstilise mõtte väljendamiseks: Adson järjekindlalt, Adamson paralleelselt kirjakeelega. Mõlema peamiseks kujutamiseobjektiks on kodumaastik: Adsoni *genius loci* on peidus Võrumaa suure suguvõsa pikas kulgemises, kaugest möödanikust kaikuvas verehääles; Adamsonil on kohavaim lahustunud maastikus, Mulgimaa mulla toitvas ja kestvas elualuses. Adsoni ja Adamsoni luuletused ei ole üksnes passiivsed looduskirjeldused, vaid kujundavad dünaamiliselt töötavate inimeste ja koduloomade tegevusmaastikku.

Janika Kronberg vaagis Karl Ast-Rumori elu- ja loometee pinnalt, kuivõrd ja milles avaldub selle Vastseliina kihelkonnast Orava vallast Pääväkeste talust pärit kirjamehe lõunaeestilisus. Oli ju Ast-Rumor lisaks kirjanikule ajakirjanik, revolutsionäär, diplomaat, laia maailma näinud rännumees, see-ga pigem kosmopoliit. Lõunaeestilisust

võib tema tekstidest otsida-leida kolme märksõna abil: keel, (loodus)kirjeldused, mentaliteet. Kohalik keel ilmneb enamasti üksiksõnade, stiilielemendina. Võrukese hingelaadi väljendab ilmekalt miniatuur „Liivaliitene“.

Tiit Hennoste ettekanne „Lõunaeesti murded kui eesti avangardi keel“ andis pildi sellest, kuidas Johannes Aaviku keeleuuendusi saab suuresti siduda Siuru ja estetismiga, aga radikaalne lõunaeestiliste joontega keel seostub eesti kirjanduses avangardi ajastuga. Keelelised uuendused, mida Hennoste nimetab radikaalseteks, nagu näiteks *n*-inessiiv (*meren*), *vv* pro *u* (*jõvvetult*), *i*-tegijanimi pro *-ja* (*luuletai*), *kun* pro *kui* jm pärinevad lõunaeesti murretest. Seega olid lõunaeestilised jooned olemuslik osa eesti kirjandusliku avangardi programmist.

Vello Paatsi ja Uuno Ojala uurisid tartukeelseid trükiseid (raamatuid ja kiriklike pühade laululehti) Lõuna-Tartumaa ja Võrumaa 14 kihelkonnas XIX sajandi viimasel veerandil ja XX sajandi algul. Nähtus, et tartu keel taandus põhjaeesti kirjakeele ees üsna visalt: näiteks oli tartukeelne laululeht kasutusel veel 1903. aastal Põlvas, 1909. aastal Rõuges ja 1914. aastal Räpinas. Esines ka kakskeelseid laululehti, samuti ilmus nii Eesti Postimehes kui Petseri Postimehes sekka sõnumeid tartu keeles. Tartu või võru keelt kasutati talurahvakoolides sel ajajärgul nii õpetamisel, seda korraldavates dokumentides kui ka õpikutes. Tartukeelse te raamatute trükkimine lõpetati Eesti Vabariigi tulekuga 1918.

Esimese päeva ettekannetele järgnes kaasahaarav „Luulesõit“ Tartu Linnaraamatukogus, kus soome luuletaja Heli Laaksonen, läti luuletaja Guntars Godiņš ning võro luuletajad Jan Rahman ja Contra näitasid *n-ö* käigu pealt, kuidas luule liigub ühest keelest teise. Päeva lõpetanud iloõdakul Tartu Kirjanduse Maja krüptis tutvustas Ahto

Raudoja „Seto kirävara” raamatusarja. Lõunaestikeelsete laulude kavaga esines Lauri Sommer ja üles astus ansambel Ytsiotsõ.

Mart Velsker tõdes teise päeva esimeses ettekandes „Kauksi Ülle, Hando Runnel ja lõunaesti kirjandus”, et kirjanike ja kirjandustegelaste Kauksi Ülle ja Hando Runneli erinevusi esitatakse sageli vastandina, mis tuleneb pigem kirjandus- ja seltsielu konfiguratsioonidest kui nende (tekstides leiduvatest) põhimõtetest. Viimastest lähtudes on ühisosa suurem: lõunaesti kirjandusest rääkides on mõlemal keel selle esimene ja oluline tunnus. Küll lahkneb Kauksi Ülle ja Hando Runneli arusaam kirjakeele staatusest: kui esimese jaoks on paikkondliku kirjakeele olemasolu elementaarne, siis teine väärtustab suulist keelt ja on tõrges formaalse keelekorralduse suhtes. Runneli meelest on lõunaesti kirjandus eesti kirjanduse osa, Kauksi Ülle jaoks omaette üksus.

Arne Merilai avas ettekandes „Kohalik kirjandus teoreetilisel ühendväljal” esmalt mõistet *kohalik kirjandus*, mis koondab ja üldistab suurepäraselt võõrtermineid *regionaalkirjandus* või *vernakulaarkirjandus*. Kui esimene asotsieerub tugevamalt paigapealsuse, mingi konkreetse regiooni ja selle rahvaga suurema kultuurilis-geograafilise piirkonna sees, siis vernakulaarkirjandus on mõiste, mida on Euroopa kirjandusteaduses kasutatud läbi aegade eeskätt kohalikus keeles kirjutatud kirjasõna kohta. Kohaliku kirjanduse kui uurimisala heistas Merilai kirjandusteoreetilisele ühendväljale, mille moodustavad teose-, keele-, autori-, lugeja-, sisu- ja tekstikesksed vaatepunktid. Kohaliku kirjanduse tõlgenduspotentsiaalis on lingvistiline, dialektoloogiline, kultuurilooline, etnoloogilis-folkloristlik, didaktiline, regionaalpoliitiline-ideoloogiline, müüditeoreetiline ja ökokriitiline aspekt arvatavasti rohkem esil kui eesti kirjanduses tervikuna.

Tiia Allas näitas ettekandes „Kõladsõ (vaikusõ) vaivast Adsoni, Kolga ja Kõivu loomungun”, kui palju kollast, iseäranis sügiseste kaskede kolletamisvärvi on Artur Adsoni ja Raimond Kolga loomungus. Madis Kõivu kollase palett on laiem, alates kõõmneteest kuni ängistava märtsi- ja septembrivalguseni. Adsoni ja Kolga kollane on üheselt surma ehk lõpliku hääbumise värv, Kõivu kollane pigem painab, kui tapab. Esineja arutles, kuid võrd võib kolme võru kirjanduse klassiku kollaselt rüütatud sage surmakuulutus ja hääbumise äng olla ühe väljasureva keele ja kultuuri (endelise) kulgemise ilminguks. Igavese kestmise sümboliks on kõigil nimetatud kolmel kirjanikul puu (nt Madis Kõivu üksikud männid / pedajad).

Kauksi Ülle kõrvutas ettekandes „Darja Pisumaa ja Vananurmõ Ilmar – üte kannu kats võssu: rahvalaulik ja seto poeet” kahe sugulase elu- ja loometeed. Kui Darja Pisumaal ehk Taarkal oli elu esimesel poolel kõige enam raskusi nii enda kui oma loomingu kehtestamisega kogukonnas, siis Ilmar Vananurme on vastuvõtuprobleemid tabanud vanemas eas. Ettekande lõpetuseks küsis Kauksi Ülle retooriliselt, kas seto kultuuril jätkub traditsioonilise leelo ja uute laulude loomise kõrval väge tõsta aukohale ka Vananurm ja mõni teinegi poeet.

Valdur Mikita tutvustas Tarvastu kihelkonnast pärit maamõõtja ametit pidanud talupoega Johan Lagost, kes on loonud eepose „Kalevipoeg” X ja XVI peatüki („Kikerpära lood”, „Reis maailma otsa”). Just viimases saavutab Lagose kirjanduslik fantaasia nii pöörased mõõtmed, et Kreutzwald kahtles kaua, kas see peatükk ülepea sobib eeposesse. Lisaks Kalevipoja-lugudele saatis Lagos Kreutzwaldile ka muud folkloorset materjali. Pole võimatu, et eeskätt Lagoselt „laenas” Kreutzwald oma loomingu põhimeetodi – rahvajuttude kunstipärasesse vormi ümberkirjutamise.

Katre Kikas kõneles omapärasest kirjutajast – Tarvastu päritolu Rõuge kihelkonna Oina veski möldrist Märt Siipsenist, kellelt on Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilinud üsnagi hulgaliselt kirjutisi: rahvaluuletekste, päevikukatkeid, jutlusi, piiblitõlgendusi, proosapalu, luuletusi ning mõtisklusi kaasaja eluolu üle. Vaadeldes Siipseni kirjutisi rahvaluule kirjalikkuse võtmes, tõi esineja välja ka koha ja kohalikkuse rolli ning oma-võõra pinge tema tekstides. Mulgimaalt pärit Siipsen tundis end veel mitukümmend aastat hiljem Võrumaal natuke võõrana ning unenäod, mida ta oma päevikutesse sageli kirja paneb, leiavad aset enamasti Tarvastus.

Leena Kurvet-Käosaar tõi ettekandes „Penuja, Abja, Morna, Polli, Riia: August Kitzbergi (Lõuna-Eesti) rajad” esile Kitzbergi memuaarteose „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlvemälestused” kohakesksuse. Nimelt kasutab Kitzberg (ala)peatükkide pealkirjadena rohkelt erinevaid kohanimi, mis teose esimeses pooles markeerivad tema enda liikumisi Viljandimaa/Mulgimaa piires. Erinevate paikade kaardistamine esitab ühelt poolt geograafilist ruumitaju, teisalt aga pakub nüansirikast (auto)etnograafilist pilku, mille tulemuseks on rikas ja värvikalt edasi antud inimtüüpide galerii vaheldumisi nopetega rahvapärimestest. Üks huvitav, isegi pisut irooniline (auto)etnograafiline sedastus käib Kitzbergil näiteks mulgi kuue kohta: Abja kandi rahvas oli küll vammusele „õiges eesti uhkuses truud”, aga samas oli kuub ebapraktiline, jättes kaela ja rinna katmata.

Ave Mattheus vaatles lapsepõlvlugusid, mis on pärit XIX sajandi lõpus, XX sajandi alguses Vanal Võrumaal sündinud autorite (Artur Adsoni, Voldeemar Raidaru, Richard Rohti, Julius Ungru, Bernard Kangro, Valev Uibopuu jt) sulest, kuid kirja pandud pika

ajaperioodi vältel 1930.–1980. aastatel ehk väga erinevates ühiskondlikes oludes, sh paguluses. Vaid ühe erandiga on möödunud sajandi vahetusel sündinud võrumaalaste lapsepõlvlood kirjakeelsed. Keelevaliku taga võib Mattheuse sõnul näha nii võru keele tõrjumist avalikus keelekasutuses kui ka oma kirjatöödele laiema auditoriumi otsimise soovi. Ehkki kaunist ja maalilisest kodupaiga loodusest, eriti metsast, räägiti kõigis uuritud tekstides, arvas kõneleja lõpetuseks, et lapsepõlvlood ei kannu spetsiifilist lõunaestilikku identiteeti ega ole lõunaestli kirjanduse tüüpilised esindajad, sest neis puudub lõunaestlase mina-tunnetusele nii omane keeleline komponent.

Andreas Kalkuni ettekanne „Seto naise elolaulu”. Elo ja luulõ vaihtõ pääl” näitas, kuidas on seto naistel olnud kombeks oma elust laulda, millest lauldakse ja milline on olnud seto elulaulude poetika. Naiste elusaatused on küll mingil määral erinevad, kuid üldine elumuster on kõigil sama: neiupõli, abiellumine, naiseelu ja enamasti ka leses-tumine. Sarnased on üldiselt ka hinnangud, mida ühele või teisele eluetapile antakse, nii et saab küsida, kuidas või kui palju sellised hinnangud on seotud tekstivälise reaalsuse ja kui palju traditsiooniga. Näiteks esineb elulauludes enesetapumotiivi, kuigi enesetappude rohkust pole teada. Sellest näiteks ker-kib ka kõige teravamalt küsimus traditsioonis olevate populaarsete motiivide ja tekstivälise reaalsuse seosest. Kõige sagedamini on enesetapumotiivid seotud siiski meheleminekuelse hirmuga ning neid on lauldud enne abielurituaalide või ka enne uude perre siirdumise kirjeldust.

Kahepäevane sisukas kirjandusoleng lõppes Taarka Pärimumsteatri etendusega „Leelo otsib setot” (lavastaja Anne Törnpu) Tartu Uues Teatris. Konverentsi korraldasid Tartu Ülikooli kirjan-

duse ja teatriteaduse osakond, TÜ eesti keele osakond, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, Võro Selts VKKF koostöös Kirjanike Liidu Tartu osakonna, Taarka Pärimusteatri, Tartu Linnaraamatukogu ja Soome Instituut-

diga. Ettekanded avaldatakse TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamatus.

TIIA ALLAS